**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ – Д 10.22.644

Кол жазма укугунда

Касымбекова Нурида Жумагуловна

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ САН-ӨЛЧӨМ ТҮШҮНҮКТӨРДҮ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛОО

Адистиги – 10. 02. 01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз жана түрк тилдери теориясы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **филология илимдеринин доктору, профессор Ибрагимов С.**

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш _____саат _____ _____ диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги:

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу

катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент Каратаева С.К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Акыркы жылдарда тилдин улуттук өзгөчөлүк, рухий маданият, элдик чыгармачылык менен байланышын, вербалдык код, маданият үлгүсү катары кызматын изилдеген этнолингвистикалык мүнөздөгү изилдөөлөр көбөйдү. Мында тил менен маданияттын, тил менен этнографиянын карым-катышы, дүйнөнү кабылдоонун улуттук өзгөчөлүктөрү, этномаданий лексика талдоого алынат. Кыргыз тил илиминде жалпы терминология, лексиканын тематикалык топтору, элдик оозеки чыгармачылыктын лексикалык жана тилдик өзгөчөлүктөрү боюнча бир топ эмгектер бар. Бирок бай маданий семантикага, сакралдык символикага ээ болгон сандык көрсөткүчтөгү этнолексемалардын маани-маңызы сөз түркүмү катары талдоого алынганы менен, функционалдык багытта, көркөм аспектиде аз изилденген. Кыргыз тилиндеги сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн улуттук-тилдик-маданий символикасын комплекстүү изилдөө зарылдыгы жана анын жыйынтыктарынын кыргыздардын байыркы тилдик дүйнө таанымын аңдап-түшүнүүдөгү ролу изилдөөнүн актуалдуулугун көрсөтөт. Эмгекте рухий жана материалдык маданиятта, мифологиялык жана космологиялык түшүнүктөрдө, ишенимде, каада-салттарда, ырым-жырымдарда, элдик оозеки чыгармаларда катылган сан жана чен өлчөмдүк түшүнүктөр тилдин, маданияттын бирдиги катары талдоого алынат.

“Манас” эпосундагы сан-өлчөмдүк эпикалык универсалиялар – чыгарманын тулку-боюна сиңип, белгилүү семантикалык милдет аткарган калың катмарлуу микросистема. Алардын арбын колдонулушу – эпикалык семантикасынын маани-маңыздуулугунун көрсөткүчү. Сан-өлчөм түшүнүктөрүн аныктоо, жыштык анализ жүргүзүү, көркөм-эстетикалык милдеттерин, семантикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдоо “Манастын” тилинин поэтикалык өзгөчөлүктөрүн жана ата-бабалардын дүйнө таанымын, элдик психологиясын, үмүт-кыялдарын жеткилең түшүнүүгө, болмуштун тилдик картинасын түзүүгө көмөктөшөт.

Демек, «Манас» эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрдү, алардын көркөм милдетин, сакралдык символикалык маани-маңызын изилдөө – актуалдуу маселе. Бул эмгек «Манас» эпосундагы сан жана чен өлчөм түшүнүктөрүн этнолингвистикалык багытта талдоо аракетин көздөйт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты: “Манас” эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүн лексикалык-семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүү, этнолингвистикалык мүнөзүн аныктоо.

Изилдөөдө төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер аткарылат:

1)жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн маселелерине арналган илимий эмгектерде айтылган

илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалын аныктоо;
2)сандарды дүйнө таанымдын негизги куралы катары талдоо;
3)көркөм чыгармаларда сан-өлчөм бирдиктеринин колдонулушунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын аныктоо;
4)эпикалык сан-өлчөм бирдиктерине функционалдык мүнөздөмө берүү;
5)жалпы адамзаттык жана улуттук маданий маалыматтардын негизинде сандык (үч, төрт, жети, тогуз, кырк) жана чен-өлчөмдүк (соматикалык, иппологиялык, астрономиялык, курактык-психологиялык) түшүнүктөрдүн тарыхый-семантикалык, этимологиялык маанисин чечмелөө.

Иштин теориялык жаңы натыйжалары төмөнкүчө аныкталат:
1) кыргыз тилиндеги сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн тил менен маданияттын ар түрдүү аспектилерин эске алуу менен комплекстүү талданышы;
2)сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн прагматикасын изилдөө элдик менталитет тууралуу баалуу мааламыттарды берип, тилдик каражаттарды маданий изилдөө мүмкүнчүлүктөрүн чагылдырылышы;
3)тилдик фактыларды семантикалык жана функционалдык-коммуникативдик багытта талдоо маселелеринин орун алышы;
4)белгилүү бир деңгээлде эпикалык тил түшүнүгүн тереңдетип, эпикалык сандардын маани-маңызын такташы;
5) алынган жыйынтыктар сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн колдонулушунун улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн жана башка элдердин дүйнө таанымынын айырмачылыктарын салыштыруу максатындагы эпикалык тексттерди салыштырып изилдөөлөрдө колдонууга болот.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөдө аныкталган фактылык материалдар тектеш элдердин тилин жана маданиятын салыштырууга мүмкүнчүлүк берет. Диссертациянын жалпы жоболорун, жыйынтыктарын лексикология, этнолингвистика, лингвокультурология, манас таануу, этнография боюнча дарстарды, курстарды, семинарларды өтүүдө, жогорку жана орто окуу жайларында жумушчу программаларды, окуу-усулдук колдонмолорду, окуу китептерин түзүүдө колдонсо болот. Айрым жоболорду лингвистикалык семантиканын тематикаларын камтыган окуу дисциплиналарында пайдалануу га болот. Аталган изилдөө лексикографиялык практика үчүн да пайдалуу, б.а., сан-өлчөмдүк түшүнүктөрдү билдирген лексемаларды тактоодо колдонууга болот.

Коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:
1) татаал улуттук-маданий түшүнүктөрдүн топтомун камтыган сан-өлчөм бирдиктери – дүйнө тааным булагы жана тил системасынын белгилүү бир катмары болуп саналат;
2) сан-өлчөмдүк маанини туюндурган түшүнүктөр жамааттык эс тутумду чагылдырган механизм, улуттун генетикалык коду болгондуктан, улуттун бейнесин аныктоого болот.
3) “Манас” эпосундагы сан-өлчөмдүк эпикалык универсалиялар – калың катмарды түзүп, белгилүү семантикалык милдет аткарган микросистема.

4) сакралдык символика – кыргыз элинин байыркы мифологиялык дүйнө таанымынын көрсөткүчү.
5) кыргыз элинде жаш курактык-психологиялык санак бирдиктери – адам баласынын физикалык, физиологиялык, психикалык, коомдук мүнөздөмөлөрүнө таянган эмпирикалык билимдеринин жыйынтыгы.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Кыргыз тил илиминде алгачкы жолу «Манас» эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүн жыйноо, лексикалык-семантикалык топторго бөлүштүрүү, этнолексемалардын функционалдык кызматын аныктоо аракеттери изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча республикалык, аймактык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 14 макала жарыяланып, анын ичинен РИНЦ индексине кирген басылмаларда Кыргызстанда 5 жана чет өлкөдө 2 макала жарык көрдү.

Изилдөө ишинин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 169 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, курамы тууралуу маалыматтар берилет.

Биринчи бап “**Сандар – дүйнө таанымдын куралы жана этнолингвистикалык изилдөөнүн предмети катары**” деп берилип, үч параграфтан турат. Диссертациянын бул бөлүмүндө сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн жалпы тил илиминде**,** түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши жөнүндө маалыматтар берилген.

1.1. **Сан-өлчөм түшүнүгү илимий жана этнолингвистикалык ой толгоонун предмети катары.** Бул параграфта сандар ааламдын түзүүчү өзөгү катары каралат. “Дүйнөнү сандар башкарат” деген байыркы гректердин, “табияттын китеби математиканын тилинде жазылган” деген Галилейдин [Слабинский, 2011: 25], “чындыкты изилдөө сан аркылуу жүргүзүлөт” деген Пифагордун [Жмудь, 1990: 109] идеяларынан жаратылыштын эмпирикалык мыйзамдарын туура, так түшүнүү математикалык ачылыштарга жол ачарын көрсөтөт. Буга Архимеддин спиралына негизделген турмуштук мисалдар келтирилип, Пифагор, Августин, Бонавентура сыяктуу изилдөөчүлөрдүн аныктамалары берилет. Муну менен “дүйнөнүн математикалык моделин түзүү илим түшүнүгүн калыптандырган фактор” деп эсептеген Д. И. Менделеевдин пикири тастыкталат [Рожанский, 1980: 106]. Окумуштуу Кириллин да: “Сандардын жана санак жүргүзүүнүн жардамы менен адам баласы бардык мезгилдерде курчап турган чөйрөнү гана кабыл албастан, болмуштун мыйзамдарын, түзүлүшүн аң-сезимдүү түрдө түшүнүүгө аракеттенишкен,

ошону менен бирге өзүнүн андагы ордун, жүрүм-турумун, милдетин аныкташкан”, - деп эсептейт [Кириллин, 2000: 312]. Ошондуктан сан-өлчөм түшүнүгүнө олуттуу, татаал, кызыктуу, чечүүчү фактор катары илимдин ар кыл тармактарынын өкүлдөрү кайрылат.

Бул феноменге тил илиминдеги кызыгууну В. Гумбольдттун пикири менен түшүндүрүүгө болот: «Ар түрдүү тилдер деген – бул бир эле нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул – ошол нерсени ар башкача көрүү» [Гумбольдт, 1985: 36]. Демек, элдин же этностун болмушу жана дүйнө таанымы анын тилинде сакталат. В. А. Маслованын пикирине таянсак, “курчап турган дүйнө тууралуу тилге камтылган билимдер белгилүү бир тилдик коомдун улуттук маданий тажрыйбасына негизделет [Маслова, 2004: 11] жана Апресяндын ою боюнча “ар түрдүү тилдин ээлери дүйнөнү эне тилинин чыпкасы аркылуу ар кыл кабылдайт” [Апресян, 1995: 88]. Ошентип, “ар бир табигый тил ошол улуттун дүйнөнү таануу, кабылдоо өзгөчөлүктөрүн аныктоо жолу” деген постулатка таянып, дүйнөлүк тил илиминин өкүлдөрү “тилдин катмарларында топтолгон көз караштар тутуму – бул жамааттык философия” деген чечимди бир ооздон кабылдашты. Мына ушул өңүттө рухий маданияттын материалдарын лингвистикалык “аппараттын” жардамы менен иликтөө иши кызуу жүрө баштады. Мындай учурда көңүл чордонунда элдик оозеки чыгармалардын турушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Себеби, фольклордун тили – нукура элдик искусствонун үлгүсү, ал эми элдик чыгармалар – тилдин эталону жана сактоочусу.

1.2. Сан-өлчөм түшүнүгү тилдик категория катары. Бул категория И.А.Бодуэн де Куртене (1890), И. И. Мещанинов (1936), О. Есперсен (1933), Э. Сепирдин (1934) илимий концепцияларында чагылдырылып, бара-бара Л.В.Щерба (1974), Ю. С. Степанов (1985), кийинчерээк А. В. Бондарконун (1996), В.В.Ивановдун (1999) эмгектеринде кеңири талдоого алынган.

Сандардын этимологиялык, лексикалык-семантикалык маанилерин анализдеген окумуштуулар да (Поппе, 1927; Потебня, 1989; Вежбицкая, 1996) болгон.

А.А.Потебнянын “Записки по русской грамматике” (1941) деген эмгегинде сандардын байыркы маанилери жана грамматикалык классификациялоо маселелери талдоого алынган. А.А.Реформатский санды “тилдик онтологиянын далили”, “тилдин түзүүчү бирдиги” катары караган [Реформатский, 1987: 76]. Сан атоочтордун грамматикалык маани-маңызына тийиштүү маселелер В.В.Виноградовдун “Русский язык. Грамматическое учение о слове” аттуу монографиясында (1972) талдоого алынса, А.Е.Супрундун “Славянские числительные” аттуу монографиясында (1969) сан атоочтордун өзгөчө сөз түркүмгө айлануусундагы сөз жасоочу, грамматикалык жана синтаксистик милдеттери менен катары семантикалык ролу да каралган. Сан атоочтордун тарыхы “Историческая грамматика древнерусского языка” сериясындагы О. Ф. Жолобовдун монографиясына (2006) кирген. О.Н.Ляшевскийдин “Семантика русского числа” эмгеги (2004) азыркы орус тилиндеги материалдардын негизинде жекелик жана көптүк сандагы зат

атоочтордун колдонулуу мыйзам ченемдүүлүктөрүнө арналган. Сан атооч терминин тарыхы, анын келип чыгышы, семантикасы тууралуу маселелер О. Г. Пылыпивдин макаласында каралган (1988).

Сан категориясын түрк тилдеринин теориялык грамматикасынын актуалдуу маселелеринин бири катары саноого болот. Түрк тилдериндеги лексика, фонетика, сөз жасоо жана грамматиканын көптөгөн кубулуштары Махмуд Кашгаринин "Түрк тилдеринин сөздүгү" аттуу эмгегинде биринчи жолу салыштырма мүнөздө каралган жана түрк тилдеринин тарыхый грамматикасы үчүн баалуу материал катары мүнөздөлөт.

Андан ары XIX кылымдын башында түрк тилдеринин ар түрдүү тармактарында изилдөөгө алына баштаган. Сан категориясын грамматикалык фактылардын негизинде жаңы өңүттөн талдоого алган Н. К. Дмитриев (1948), А. Н. Кононов (1978), А. Н. Щербак (1961), В. Г. Гузев (1966), Д. М. Насиловдун (1964) эмгектерин советтик түркологиядагы сан категориясына байланыштуу жаңы доор деп атаса болот. Советтик тилчи-түрколог, СССР ИАнын мүчө-корреспонденти Н.К.Дмитриев сан категориясын кумык жана башкир тилдериндеги материалдардын негизинде талдаган. Анын эмгектерин бул категорияны салыштырма планда изилдеген алгачкы аракет катары баалоого болот.

Кыргыз тил илиминдеги сан категориясы К. Дыйканов (1955), С. Кудайбергенов (1957), А. Е. Супрун (1969), И. А. Батманов (1972), Н. Чечейбаева (1978), Э. Нуруев (2002), А. Т. Карымшакова (2003) М. И. Мирзахидова (2006), Р. Токсоналиева (2010), З. К. Дербишева (2018) ж. б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган.

Мисалы, кыргыз тилиндеги зат атоочторду талдоого арналган К. Дыйкановдун "Кыргыз тилиндеги зат атоочтор" аттуу монографиясында (1955) аталган сөз түркүмү кылдат талдоого алынган. С. Кудайбергенов "Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы" аттуу монографиясында (1958) сан категориясын иликтеген. О. В. Захаровдун "Сопоставительная грамматика русского и кыргызского языков" аттуу монографиясында (1965) салыштырма планда талданган. Н. Чечейбаеванын "Кыргыз тилиндеги сан атоочтор" аттуу монографиясында (1978) лексикалык-грамматикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрү жана сандар катышкан туруктуу сөз айкаштары талдоого алынса, Р.М.Токсоналиеванын "Выражение количественных отношений в кыргызском и русском языках" эмгегинде (2010) улантылган. М. И. Мирзахидованын "Сан категориясы" аттуу макаласында (2006) кыргыз жана өзбек тилдериндеги көптүк сан талдоого алынган. Ал эми окумуштуу Э. Нуруевдин "Кыргыз тилиндеги нумеративдер" деген китебинде (2002) нумеративдик сөздөр кеңири изилдөөгө алынса, З.К.Дербишеванын "Теоретические основы сопоставительной грамматики русского и кыргызского языков" аттуу докторлук диссертациясында (2018) орус жана кыргыз тилдеринде салыштырма типологиясынын теориялык негиздеринин алкагында сан категориясынын функционалдык-семантикалык талаасы салыштырылган.

Ал эми көркөм чыгармалардын курамындагы сан-өлчөм түшүнүктөрдү илимий изилдөөгө алган эмгектер да арбын. Мисалы, XX кылымда мифопоэтикалык системалардагы сандардын көркөм функциясы, анын символдук мааниси тууралуу маселелерге Лотман (1973), Хроленко (1974), Топоров (1982) ж.б. линвисттер кайрылышкан. Жуковская (1988) калмык, Потебня (1989) украина, Джураев (1991) өзбек, Габышева (2003) якут, А.Т.Субракова (2007) хакас, Толстая (2010) орус элинин маданий-тилдик салтындагы сан категориясы, символикасы, диний милдети, фольклордук тексттеги сандык үлгүлөрдүн ролу изилдеген.

1.3. Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Бул бөлүмдө изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилген.

Материалдык булак катары С.Каралаевдин «Манас» эпосу тандалып алынган. Эпосто чагылдырылган сан жана чен өлчөмгө тиешелүү тилдик фактылык материалдар, лексикалык бирдиктер изилдөөнүн объектисин түзсө, алардын тилдик белгилери, лексикалык-семантикалык, тематикалык топтору, аталган лексиканын маанилик өзгөчөлүктөрү, аткарган функциясы анын предметин түзөт. Бул илимий ишти жазууда лингвистикалык типологиялык изилдөөлөрдүн бир нече ыкмалары колдонулду: салыштырма-типологиялык, статистикалык, концептуалдык-семантикалык ж.б.

Анын ичинде салыштырма-типологиялык ыкма кыргыз тилдик маданиятындагы сандык түшүнүктөрдүн тарыхын изилдөөдө, байыркы кыргыз тилиндеги сан-өлчөм бирдиктеринин баштапкы формаларын аныктоодо колдонулган, ал эми салыштырма ыкма сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн кыргыз тил илиминин тарыхындагы типтик өзгөчөлүктөрүн аныктоодо колдонулду. Концептуалдык-семантикалык анализдөө ыкмасы кыргыз тилиндеги сандык символиканы туюндурган лексемалардын семантикалык потенциалын аныктоого жардам берди. Илим таануунун жалпы методдорунун бири эмпирикалык илимий изилдөөлөрдүн төмөнкүдөй ыкмалары: байкоо жүргүзүү, салыштыруу, эмпирикалык сүрөттөө жана эксперимент жүргүзүү ишибизде орчундуу кызмат аткарды.

Биринчи баптан алынган тыянактар. Жогорудагы изилдөөлөр көрсөткөндөй, азыркы тил илиминде биз көрсөткөн проблемалар жана аларды изилдөөгө алуу актуалдуу маселелердин бири. Бүгүнкү күндө сан-өлчөм түшүнүктөрү – практикалык маниге ээ болгон белгилүү грамматикалык теориялардын бири. Анткени сандардын жана санак жүргүзүүнүн жардамы менен адам баласы бардык мезгилдерде курчап турган чөйрөнү гана кабыл албастан, болмуштун мыйзамдарын, түзүлүшүн аң-сезимдүү түрдө түшүнүүгө аракеттенишкен, ошону менен бирге өзүнүн андагы ордун, жүрүм-турумун, милдетин аныкташкан.

Экинчи бап **“Манас” эпосундагы сандык символикалардын тарыхый семантикасы”** деп аталат. Сандардын колдонулушунун тарыхый-этнолингвистикалык сыпатын, символдук маанисин изилдөөлөрдүн натыйжасында, айрым сандардын адамзат коомунда символдор катарында

каралгандыгы жана аларды адам аң-сезими аңдай албаган кудуреттүү купуя-сырлар, касиет-күчтөр, жакшылык же жамандык коштоп жүрөт деген ишенимдин бардыгы аныкталган. Ошондуктан мында маданий өзөктү, архетипти изилдөө иштеринде сандык символикага кайрылган эмгектерге басым жасалат жана чыгармадагы сан-өлчөмдү туюндурган түшүнүктөргө талдоо жүргүзүлөт.

Эпосто белгилүү топтогу сандар (жалпы саны – 64) гана катышат. Натыйжада "Манас" эпосундагы сандардын жыштык көрсөткүчү аныкталып, айрымдарынын маани-маңызы чечмеленди.

"Үч саны" аттуу 1-бөлүмдө үч саны сакралдык сандар көчүнүн баштоочусу, мифопоэтикалык макрокосмостун негизги константы (Топоров В.), «шайкештиктин» (Пифагор), «бүтүндүктүн» (Аристотель) үлгүсү катары каралат. Окумуштуу В.Фирсовдун ою боюнча, ал сыйкырдуу эсепти ачат да, аны менен жаңы нерселер жарала баштайт [Фирсов, 2002: 125]. Кыймылдуу нерселердин баары жаралуу, өнүгүү жана жок болуу мыйзамына баш ает (Н.Л. Жуковская, Э.У. Омокаева, В.Д. Бабуева, Л.Н. Габеева), жер үстүндө түбөлүктүү эч нерсе жок. Баары бул үчилтиктин алдында алсыз.

Байыркы түрк, кыргыз, түркмөн, гагауз, азербайжан, кумык, өзбек диалектилеринде üč; казак, ногой, кара калпак, тува, лобнор, уйгур диалектилеринде üš; хакак, якут. üs; чуваш тилинде visse. Г. И. Рамстедт түрк тилиндеги "uc" сөзүн монгол тилиндеги "ucu-ken" – "кичинекей, аз", тунгус тилиндеги "ucu-le" – "майдалоо, бөлүктөргө бөлүү" деген сөздөр менен байланышта карайт [Севортян, 1974: 641]. К. К. Юдахин кыргыз балдарынын чүкө оюндарына байкоо жүргүзүп жүрүп, "үчүлүк" деген санак системасы бардыгын жазып калтырган [Юдахин, 1940: 191], мындан тышкары "uc" – "аягы, чокусу, учу" дегенди түшүндүрөт деген да көз караштар бар [Чанышев 1985: 79]. Э. Р. Тенишев да алгач санактын жеткен чеги үч болушу мүмкүн дейт [Тенишев, 2006: 341].

Үч кабат. Байыркы кыргыздардын түшүнүгүндө дүйнө үч катмардан турат: жогорку дүйнө – асман (канаттуулар дүйнөсү), ортоңку дүйнө – жер (адам баласы жана туяктуулар дүйнөсү), астыңкы дүйнө – жердин алды (сойлоп жүрүүчүлөр дүйнөсү). Ааламдын мындай мифологиялык модели "Манас" эпосунун өзөгүнөн орун алган. Үч катмарлуу түшүнүк тилдик көркөм каражат катары гана колдонулбастан, семантикалык милдет аткарат. Б.а., чыгармадагы окуялардын баарын өзүнүн тегерегине топтогон башкы каарман – Манас баатыр ааламдын түзүүчү бирдиги катары берилет. Мында Асман – ата, Жер – эне, экөөнөн жаралган Манас – үч кабаттуу дүйнөнүн түркүгү, Асман Жерди байланыштыруучу борбор. Ушундан улам Манаска карата айтылуучу «асман менен жериңдин тирөөчүнөн бүткөндөй» деген саптар поэтикалык көркөм салыштыруу каражаты эмес, түз маанисинде колдонулган деп болжолдоого болот. Манас-Байтерек образы – анын үчтүн бири (Асман, Жер, Байтерек), аалам бөлүгү экендигинин далили.

Үч – биримдик, ынтымак, жеткиленДик. Алооке хандын кыргыздарды чаап, кырк үйлүү кыргызды туш тарапка тентите кубалаганы,

“үч үйлүүсүн бир койбой” бөлүп-жарып, башка, бөтөн, чоочун калктын арасына сиңирип, элдин атын жер бетинен өчүрүүнү көздөгөнү – кыргыздардын бүтүндүгүн, биримдигин бузуу аракети.

Будаговдун айтымында түрк, чагатай тилдеринде “кандаш тууган” дегенди билдирет [Севортян, 1974: 641]. Каканчылап чуулдаган, уй түгүндөй эсепсиз душманга үч баатыр, үч арстан, үч берен, үч бөрү, үч туйгун, үч сырттан кол салат. Мындай эпитеттердин үч саны менен айкашып, кыргыз баатырларына карата арбын колдонулушу алардын биримдигин, ынтымагын, тилек-ниетинин бирдигин билдирет. Ар кайсы жагдайда алмашып, башка-башкалар менен түзүлгөн үчилтик бири көмө коюп кетсе, экинчиси буйдалтпай сайып, үчүнчүсү башын кесип жүрүп отурат.

Үч – ыйыктык. Кызыр, Олуя аталардын, дубаналардын Манастын маңдайынан бир эмес, үч кайтара сылоосу, кайыптан бүткөн колдоочуларынын ары-бери үч аттоосу, үч күн толуп, кушка айланып кете электе Кумайыктын табылышы, анын сырттанга айланышы Манас баатырдын көз менен көрүп, аң-сезим менен аңдай албаган дүйнөлөрдөн кубаттоо табышы – жакшылыктын, кайып дүйнөнүн касиет-күчтөрүнүн колдоо белгиси.

Үч – ырым-жырым компоненти. Тотемдик түшүнүктөрдөн улам байыркы кыргыздарда ырым-жырымдарга деген ишеним күчтүү болгон. Бир ишти үч кайталап жасоо – аны бекемдөө, сөзсүз аткарылышына ишенүү. Ошондуктан касиеттүү үч саны ошол ырым-жырымдарды аткаруудагы негизги компонент. Белгилей кетчү нерсе, кудай жолуна арналып баабедин айтылганда, Манас төрөлгөндө, Көкөтөйдүн ашында үч түрлүү мал союлат.

2-бөлүм **“Төрт саны”** деп аталып, анда анын сакралдык мааниси чечмеленет. Байыркы түрк, кыргыз, алтай, кара калпак, казак, хакас, шор тилдеринде tört; түркмөн, гагауз, кумык тилдеринде dört; азербайжан тилинде dörd; башкир, татар тилдеринде dürt; карачай тилинде tuort; якут тилинде tüört; чуваш тилинде tăvat. “Төрт” санынын этимологиясы боюнча бир нече көз караш бар. Г.Рамстедт, А.Самойлович монгол тилиндеги dörben «төрт» саны менен параллель карап, уңгусу (dö-) бир деп эсептешсе [Рамстедт 1957, 64; Самойлович 1927, 148], Э.Тенишев сөөмөйдүн “көрсөтүү” функциясы менен байланышта карап, байыркы түрк тилиндеги türt-//tort-“түртүү” этишинен келип чыккан деп түшүндүрөт [СИГТЯ, 1988, 167]. Я. А. Чанышев да түрк элинин “to:rt” – “төрт” саны “tur” – “түрүү, ороо” + t(y) “манжа” сөздөрүнүн жардамы менен лексикалык-семантикалык ыкма менен жасалган деп эсептейт [Чанышев 1985: 79].

Төрт саны – бул материя (ислам дини), бүтүндүк, (индуизм), туруктуулук (иудаизм) катары чечмеленип келет. Булардын ар биринде негиз бар. Бул илимий бүтүмдөрдү “Манас” эпосундагы материалдарда төрт саны уютку-негиз болгон тилдик бирдиктердин көптүгү тастыктайт.

Төрт түлүк. «Манас» эпосунда төрт түлүк мал түшүнүгү ар кыл стилдик боекчолордун жардамы менен ар түрдүү багытта колдонулган:

Төрт түлүк малдын бардыгы телегейдин тегиздигин, даңазанын бийиктигин, барчылыкты, байлыкты туюндурганы С.Г. Кляшторныйдын «Хозяйство и быт кочевников» аттуу эмгегинде да ырасталат: «Көчмөндөрдүн байлыгы малынын саны менен өлчөнгөн» [Кляшторный, 2009: 112]. Эпосто Жакып Алтайга айдалып барганда, «бат эле тыргоот, манжу калмактардын арасында төрт түлүгү шай,төрө агаң бай адамга айланды» [Каралаев, 2010: 26] деген саптар бар. Чыгымды да малдын башы менен эсептешкен: «Төрт түлүктүү каран мал, Зарып кылып шер издеп» [Каралаев, 2010: 38].

Төрт түлүк малды чачуу – талап-тоноо, бүлүккө учуратуу, бүлгүнгө салуу маанисинде колдонулган. «Төрт түлүк малың чачамын» дегени душмандардын коркутуп-үркүтүүсүнүн да жеткен чеги болуп, «төбөңүздөн баспасын, төрт түлүк малды чачпасын» [Каралаев, 2010: 695] деп, мындан үрөй учкандай чочушкан.

Төгөрөктүн төрт бурчу. В.Иванов, В.Топоров, Н.Жуковская, А.Хроленко сыяктуу бир катар окумуштуулар төрт санын дүйнөнүн космикалык үлгүсүнүн туурасынан кеткен түзүлүшү менен байланыштырышат. Кыргыздар да дүйнөнү төрт өлчөмдүү деп кабылдашып, тегеректи төрт бурчтуктун ичине тартышкан. Мындан ааламды айлана түрүндө элестетип, анын төрт негизги багыты бар деп эсептешкендигин түшүнүүгө болот. Муну Көкөтөйдүн ашында чабармандардын төгөрөктүн төрт бурчуна жөнөтүлүшү да тастыктайт [Акмолдоева, 1998: 83]. Бул түшүнүк рухий маданияттын эле эмес материалдык маданияттын – турак жайларынын – үй, күмбөздүн түзүлүшүндө, баш кийимдеринин – калпак, топу, тебетейдин төрт талаа болуп тигилишинде да изин калтырган.

3-бөлүм ***«Жети саны”*** деп аталат. Байыркы түрк, ногой – yeti; кыргыз, алтай – жети, карачай – jeti; түркмөн, гагауз, караим – yedi; казак, кара калпак – zhetti; башкир – ete; татар – jide; өзбек, уйгур – yetti. Г.Рамстедт je- + ti санынын этимологиясын «тамак жечү бармак (палец-едок)» мааниси менен байланыштырат [Рамстедт, 1957: 66]. М. Хартманн жана М. Рясянен jet – “жетүү” этишинен jet-di > jeti “жетти, даяр” сөзү жасалды деп болжошот [Хартманн, 1900: 155; Рясянен, 1957: 77-78]. Алардын божомолун Э.Р.Тенишев улантып, түрк тилиндеги жети саны менен санак аягына чыгат дейт [СИГТЯ 1988: 169].

Илим айдыңында жети санынын сакралдык мүнөзүн чечмелеген теориялардын ичинен эки гипотезаны өзгөчө бөлүп кароого болот. Анын бири – Б. А. Фроловдун “Жети санына байланыштуу түшүнүктөрдүн чордонунда айдын кайталанма кыймылына байкоо жүргүзүү турат, айдын жети күндүк фазасы сандык сакрализацияга өбөлгө болгон” деп эсептеген теориясы [Фролов, 1974: 294]. Экинчиси – эксперименталдык-психологиялык изилдөөлөрдүн негизинде, адам кабыл алып, түшүнүп, эсине тута ала турган маалыматтардын көлөмүнүн электрондук бирдиги 7±2 барабар деп эсептеген инженердик психология боюнча адис Дж.А. Миллер тарабынан сунушталган гипотеза [Измайлов, 1991: 119].

“Манас” эпосунда кездешкен тилдик бирдиктердин семантикалык-функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн негизинде, жети санынын семантикалык үлгүсүн түзүүгө болот: жети саны – өлчөм бирдиги; элдик дарыгерлик; ата мыйзамы; астрономиялык, мифологиялык, диний, магиялык, тотемдик, сакралдык, көптүк, үрп-адаттык түшүнүктөрдүн курамында кездешет.

Жети саны мифологиялык түшүнүктүн курамында. Жети саны байыркы түрк элдеринин түшүнүгүндө мифологиялык мейкиндикти чагылдырган. Б.а., алар дүйнө жети катмардан: чыгыш, батыш, түндүк, түштүктөн турат дешип, бул мейкиндикти аныктоочу төрт багытка асман, жер жана жер алдын кошушкан. Натыйжада окумуштуулар В. Н. Топоров жана В. Евсюков белгилегендей, 4+3=7 деген дүйнө түзүлүшүнүн формуласы жаралган [Фролов, 1974: 302].

Жети саны элдик дарыгерликтин курамында. Ишенимдерге таяна турган болсок, жети санынын күчтүү сыйкыр касиетин жети түрлүү буюмдар, жиптер сыяктуу атрибутикалар аркылуу элдик дарыгерликте кеңири пайдаланышкан. Айрым дарым ырларын жети кайталап айтышкан. Жети кайталоо үч кайтара ырымдоо жардам бербеген учурда колдонулган.

Коомдук мыйзам, социомаданий жобонун, биологиялык популяциянын эрежесинин кызматын аткарган **жети ата** идеясы, жети атанын өчүн алуу озуйпасы да чыгармадагы өзөктүү маселелерден. Эсенкандын аярларынын кабарынан кийин, түтүндү түрө кыдырып издегендерине карабай, Манас баатыр төрөлүп, жети атасынын кегин кууп, өчүн алат. Мындай мисалдарды душмандардын өз оозунан угууга болот: “Жети атасын жайладык, кол-аягын байладык. Кордук салып баарысын, Манастын мындай өчү бар” [Каралаев, 2010: 74]. Демек, жети атасынын өчүн алуу – эрди өлтүргөндөрдөн, ак өргөөлөрдү өрттөгөндөрдөн, кыз-келиндерди ыйлаткандардан, чал-кемпирди сыздаткандардан, кайгы-муңга батырып, оңду-солду тентиткендерден өч алуу, өчкөн отту тамызуу. Эң негизгиси – уюткулуу улуу көчтү улоо.

4-бөлүм **“Тогуз саны”** деп аталат. Байыркы түрк –toquz; кыргыз, алтай, кумык – toγuz; азербайжан, түркмөн – dokuz; башкир, татар – tugiz; уйгур – toqquz, чуваш – tahăr. Г. И. Рамстедттин пикири боюнча, *toquz* монгол тилиндеги tokur «ийилбес, бүгүлбөс (бармак жөнүндө)» лексемасынан келип чыккан [Рамстедт, 1957: 66]. Түрк тилинде *дөкір,* азыркы чуваш тилинде *тохар* түрүндө айтылат. *Дөкір* сөзүн монгол тилинен которгондо «ийкемсиз» деген маанини берет да, адамга байланыштуу кабылданат. Тогуз сөзүнүн *төкір, дөкір* сөздөрүнөн улам жаралышын р-з тыбыштарынын шайкештигине байланыштырып жүрүшөт. Р-з шайкештиги түрк тилдеринде көбүнчө сөздүн грамматикалык маанисин айырмалоочу критерий кызматын аткарары белгилүү [Томанов, 1988: 202].

Азыркы түрк тилдеринде тогуз санынын символдук толуктугун көрсөткөн мисалдар кездешет: түрк: *dokuz babaly* (сөзмө-сөз которгондо, тогуз атасы бар) татар: *doquz kut* (күйөө балага берилүүчү кийит-кече), казак: *bir toyuz* (тогуз түрлүү буюм же тогуз түрлүү мал белеккке берүү); кыргыз: *toyuz* (тогуз баш мал тартуулоо же айыпка жыгуу); уйгур: *sylgy toyusa* (тогуз

жылкы, тогуз уй өлчөмүндөгү калың төлөө); өзбек: *tuqqiz tovoq* (той-маараке лерде тогуз түрлүү тамак-аш, мөмө-жемиш салынган идиштен ооз тийгизүү) [СИГТЯ 2006: 634].

“Манас” эпосундагы мисалдарга таянып, тогуз санынын кыргыз тилиндеги бир катар функционалдык маанисин бөлүп көрсөтүүгө болот: «Мейкиндик, узундук бирдиги»: тогуз жолдун тоомунда – жолдордун ар тараптан келип кошулган түйүнү; тогуз күндүк жер; «Санак бирдиги»: бул топко жандуу-жансыз нерсенин, иш-аракеттин санын билдирген сөздөр кирет. «Кыйынчылык бирдиги» – иш-аракеттин аябай күчтүүлүгүн чагылдырат: тогуз толгоо бир келүү; тогуз жеринен жарылануу. «Терс каармандар» тобу: тогуз каракчы – талап-тоноочулук менен алектенген ууру-кескилер тобу; тогуз баштуу ажыдаар – оозунан от бүрккөн, жамандыктын эн белгиси болгон ажыдаар. «Убакыт бирдиги»: тогуз күн – “тогуз күнү урушуп Чубакеңден ал кетти” делет; Акылга дыйкан Акбалтанын кеңеши менен Алтайга айдалып барган бир ууч эл эгин айдап, алтын-күмүштүн кенин казып, 8-9 жылда тыңып кетет. Мындан сегиз-тогуз жылды кыйынчылык, ачкачылык, азап айлампасынын бүтүшү деп сыпаттаса болот. “Сый тартуу, айып-кун төлөө бирдиги”: тогуз тартуу салты кыргыз элинде байыркы замандан көп колдонулуп келе жаткан сыйды жана айып өлчөмүн түшүндүрөт.

“**Кырк саны” аттуу 5-бөлүмдө** кырк санынын мааниси талдоого алынат. Кырк саны – а) маанилүү, ыйык убакыт өлчөмүн, мезгилди (кыркы чыгуу (төрөлгөндөн же каза болгондон кийинки кырк күн)); б) белгилүү бир чекти (эркек кырк жашка чыкканда гана аксакалдар кеңешинде өз добушуна ээ болот); в) толуктук, бүтүндүктү (кырк жолу айттым, кыркка чыдаган кырк бирине да чыда); г) аралык өлчөмүн (кырк кадам); д) көптүк маанини билдирет. Казак окумуштуусу К. Габитханулы бул сандын ыйык деп эсептелишин төрт саны менен байланыштырат.

Кыргыз элиндеги кырк саны менен байланышта кездешкен түшүнүктөрдү “Манас” эпосундагы мисалдарга таянып, төмөнкүдөй топторго бөлүп кароого болот: **этнонимдик аталыштар** (*кырк уруу, кырк түтүн, кырк үйлүү кыргыз, кырк кыз);* **этнографиялык (ырым-жырымдардын курамында –** *кыркын чыгаруу, кырк ашын берүү, кырк күн зыйнатына туруу);* **эпикалык (***кырк чоро, кырк кыз, кырк чилтен);* **метрологиялык** (*кырк таман ордо, кырк күндүк той, кырк аркан бойлуу зындан);* **анатомиялык аталыштар** (*он эки мүчө, кырк тамыр, кырк кабыргам сөгүлүп).*

Кырк санынын прикладдык бай мүнөзгө ээ болушу кокустук эмес, анын сыйкырдуу касиетинин аң-сезимге терең орношу ушундай кеңири пайдаланылышына шарт түзгөн.

Экинчи баптан алынган тыянактар. Сан-өлчөм түшүнүгү – адамзат аң-сезиминдеги маанилүү категориялардын бири. Таанып-билүүчү категориялар сыяктуу эле сан-өлчөм да эки багыттуу болуп саналат. Биринчиси – жашап кетүү аракетинин жемиши, экинчиси – курчап турган айлана-чөйрөнү, болмушту аңдап-түшүнүү. Ошондуктан сан-өлчөм түшүнүгү илимдин ар кыл тармактарынын объектиси болуп саналат.

III бап **“Манас” эпосундагы чен-өлчөм бирдиктеринин коммуникативдик-прагматикалык мааниси”.** Кыргыз тилиндеги нумератив сөздөр алгач тилчи-окумуштуу С. Кудайбергенов тарабынан “Кыргыз тилинин грамматикасы” аттуу эмгегинде (1957) талдоого алынган. Иликтөө иштерин окумуштуу Н.Ө.Чечейбаева улантып, ал лексикалык маанилерине карай 6 топко бөлүп караган (1978). Бул багыттагы изилдөөлөр Э. Нуруевдин “Кыргыз тилиндеги нумеративдер” деген китебинде (2002) тереңдетилет. Ал нумеративдик сөздөрдүн тарыхый калыптанышын, функционалдык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык-семантикалык маанилерин талдап, башка тилдеги нумеративдик сөздөр менен окшоштук, айырмачылыктарын салыштырып, натыйжада 13 топко бөлүштүргөн.

“Манас” эпосунан жалпы **410 сан-өлчөмдүк лексема** жыйналып, жогоруда аттары аталган окумуштуулардын топторго ажыратуу үлгүсүнүн ичинен 9у тандалып алынып, мындагы топтордун бирине да ылайык келбеген мисалдар болгондуктан, жаңы 3 топ кошулган. Натыйжада топтолгон тилдик бирдиктер лексикалык-семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн негизинде, 12 топко бөлүштүрүлдү. Мезгил, убакыт бирдиктери – 34%, жаш курактык бирдиктер – 20%, көлөм бирдиктери – 11%, узундук, аралык бирдиктери – 11%, болжолдуу санак бирдиктери – 7%, салмак, сыйымдуулук бирдиктери – 6%, топ-топ боюнча эсептөө бирдиктери – 3%, бийиктик бирдиктери – 3%, аянт, айлана бирдиктери – 2%, жоондук бирдиктер – 1%, акча, нарк, байлык бирдиктери – 0,7%, бүтүндүн бөлүгүн, катарын, кабатын билдирүүчү бирдиктер – 0,5% түздү.

“Манас” эпосундагы сан-өлчөм бирдиктерин топторго бөлүштүрүү иш-аракетинин натыйжасында дээрлик бардык топтордо соматикалык аталыштар кездешкенин белгилеп коюу зарыл. Демек, ата-бабалар убакытты болсун, салмакты болсун, көлөмдү болсун өздөрүнө ченеп кабылдагандыгы айгинеленди. Бул көрсөткүч биздин изилдөөнүн кийинки багытын аныктады.

“Соматикалык чен бирдиктер” деп аталган III баптын 2-бөлүмүндө ар улуттун турмуштук зарылчылыктан улам пайда болгон эсептөө, ченөө ыкмалары, түшүнүктөрү, тааным-тажрыйбалары иликтөөгө алынат. Нил дарыясынын мезгил-мезгили менен кайталанып турган ташкыны байыркы египеттиктердин, тийиштүү жерине салыкты убагынан кечиктирбей алып туруу фараондордун эсеп-кысап түшүнүгүн калыптандырса, аралыкты эстон моряктары канжа, испандыктар сигара, япондуктар аттын туягына байланган саман, ал эми славяндыктар таш ыргытуу же жаадан ок атуу менен ченешкендиги айтылат.

Ал эми кыргыздар “үйгө унутуп калууга мүмкүн болбогон”, уникалдуу каражатты – дене мүчөлөрүн колдонушкан. Изилдөөчү Протагор б.з.ч. VI кылымда эле адамды бардык заттардын ченем бирдиги катары баалап, “өлчөөнүн антропоборбордук үлгүлөрү” деген терминди киргизген. Адам денесинин чен-өлчөм бирдиги катары пайдаланылгандыгы философ К.Агриппанын эмгегинде жазылган [Сокулер, 1997: 26]. Кийинки кылымдарда Сократ, Аристотель, Демокрит тарабынан адамга салыштырмалуу ченөө

түшүнүгүнүн пайдубалы түптөлгөн. Демек, курчап турган дүйнөнү адам “өзүнө салыштырып” (антропоборбордук) кабылдайт.

“Манас” эпосунан дене мүчөлөрү чен бирдиги катары колдонулган мисалдардын ичинен *эли* түшүнүгүн талдоого алалы: ели/eli – кыргыз; älì – ккалп.; eli/елї – казак; елү/eIü – алтай; илї/íIї – башкир; иллї / ìlĺї – татар; äIìf̂ - шор; ő̆Iў – телеут; өлуії елек/ älíḱ – байыркы уйгур, чагатай – íIìf̄ - саг.; или - -тува; или/ íIí – якут.

Эли – сөөмөй, ортон ж. б. манжалардын жоондугундай, эниндей болгон өлчөм [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969: 760]. Кыргыз тилиндеги “эли” сөзү байыркы түрк тилиндеги “elig” “колдун манжасы” деген сөзгө үндөш. Мына ушул *элиг* сөзүнүн аягындагы “г” тыбышы түшкөн түрү кыргыз тилинде эли болгон [Чечейбаева, 1978: 268].

“Манас” эпосунда эли муздун, жердин калыңдыгын, жылкынын согончогунун жоондугун, Кумайыктын куйругунун күйгөн жерин ченеген бирдик катары колдонулган.

Кез – узундугу 71-105 см барабар болгон өлчөм, чен бирдиги, аршин [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969: 301]. Демек, кез, гез, газ (0,71-1,05 м) бир колдун учунан экинчи колдун колтугуна чейинки аралык. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндөгү” маалыматка ылайык, ***кез*** сөзү байыркы орустардын “аршин” деген чен-өлчөм бирдигине жакындашат. Казак булактарында да аршын фарс тилинен кирген кездин синоними катары каралат [Карымбаев, 2000: 76]. Байыркы түрк, уйгур, азербайжан, кара калпак, казак, татар, башкир, өзбек, чуваш, монгол тилдеринде арчын/аршин/аршам/аршан түрүндө кездешет. Ягеллонун пикиринде ушундай уңгулуу сөз айрым түштүк-батыш тилдеринде да кездешет. 1-мааниси – чыканак. 2-мааниси – 40, 65, 75, 100 см барабар узундук бирдиги [Севортян, 1974: 183]. Анын уңгусу “чыканак”, “чыканактан баштап манжаларга чейинки аралык” дегенди туюнтат. Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” жыйнагында чыканактай деген өлчөм 70 см болот деп түшүндүрмө берилет [Токоев, 2011: 269]. Байыркы түрк тилинде кездеменин бир учун манжалар менен чымчып кармап, бүгүлгөн чыканакка ороп, узундугун өлчөөдө колдонулчу “аршун” сөзү болгон. М.Рясянендин пикиринде түрктөргө фарс тилинен кирген. Бул ойго А.Йоки деген изилдөөчү да кошулат. Түрк тилдеринен славян тилдерине тараган деген пикир Кент, Майрхофер деген окумуштууларга таандык. Изилдөөчү Седова да болжолу менен 0,7112 м туура келген орустардын узундукту ченөө бирдигинин (аршин сөзүнүн) түпкү тамыры перс тилиндеги чыканактын аталышына “араш” (арш) барып такалат, - дейт [Седова, 1999: 60]. Иерусалим аскаларындагы байыркы храмдардын бирин сүрөттөөдө, анын дубалдарынын узундугу 33 арашамга барабар деп жазылган. Ал чиркөө биздин күндөргө келип жеткендиктен, аны так ченөө мүмкүнчүлүгү болгон, натыйжада ал 20,4 метрди түзгөндүгү аныкталды. Мындан улам арашты 62 см барабар деп болжосо болот. Бийиги кырк кез там болсун,чуңкуру кырк кез аң болсун [Каралаев, 2010: 506] деген мисалдан Алоокенин Коңурбай Манасты кармап алып, болжол менен бийиктиги 55-60 метрдей (бийиктиги кырк кез,

чуңкуру кырк кез; 80*70) адам чыга алгыс жерге камап, кыйноо максатын көздөгөнүн түшүнүүгө болот. Белгилей кетчү нерсе, бийиктиги, чуңкуру кырк кез болгон ор Бээжинде Коңурбайда гана болгону тууралуу айтылат.

III баптын "Иппологиялык чен бирдиктер" деп аталган 3-бөлүмүндө кыргыз элинин төрт түлүк малга байланыштуу салттык билими талдоого алынат. Материалдарды катар-катмарга ажыратып, жиктеп, биздин маселеге тийиштүү төмөнкүдөй түшүнүктөрдү бөлүп кароого болот:

1. Төрт түлүк малдын (жылкынын мисалында) чен-өлчөм бирдиги катары колдонулушу;
2. Төрт түрлүү малдын (жылкынын мисалында) жаш курагын аныктоо. Бул иликтөөлөр кыргыз түшүнүгүндө төрт түлүк малдын эң касиеттүүсү да, ыйыгы да жылкыга байланыштуу талданган.

Бизди кызыктырган маселе анын чен-өлчөм бирдиги катары колдонулушу. Чыгармадан бул сурообузга бай далил-материалдарды таба алдык:

1) ***жылкынын жашын аныктоо*** – кулун, тай, кунан, бышты, байтал бээ, асый ж.б.;
2) ***жылкынын семиздигин аныктоо ыкмалары*** – бычак сырты, булут, таман ж.б.;
3) ***адамдын жаш курагын аныктоо*** – атка минүү, ат жалын тартып минген кез, ээрге отуруу;
4) ***мейкиндикти өлчөө*** – тай чабым, ат чабым, ат туягы жетер жер ж.б.;
5) ***мезгилди өлчөө*** – ат тезегин кургатпай, ат кара тил болгондо, бээлер тууган мезгилде, ат тушам учуру ж.б.;
6) ***буюмдун, нерсенин көлөмүн өлчөө*** – тай туяк, ат башындай, ат капталындай ж.б. Ар бири чыгармадагы факты-далилдер менен бышыкталат.

М***ейкиндикти өлчөөчү чен бирдиктер***. Кыргыздарда да «ат чабым", "ат чабылчу жердей" деген ат менен жетип барууга мүмкүн болгон аралыкты туюндурган түшүнүк бар: тайлар 3-5, кунандар 7-10 чакырымга чейинки аралыкка чуркап, ал – тай чабым, кунан чабым деп аталса, чоң аттар 30-50, кээде 100 чакырымдык аралыкка чейин жетип, ат чабым жер деп аталарын изилдөөлөр көрсөттү" – деп жазат тарых илимдеринин кандидаты С.Азизбаев [Азизбаев, 2012: 17].

Мезгилди өлчөөчү чен бирдиктер. Жылкы баласы мезгилди өлчөөчү бирдик катары да кызмат аткарган. Мисалы, ***"ат кара тил болгондо"*** – жаздан жайга өтүп, чөп бышып, мал-жан тоюнган мезгил [Каралаев, 2010: 64]. Анткени көк шибер жайкалып, аны жеген жылкынын тили чөптүн ширесинен боелуп калат. Чыгармада "ат кара тил" деген убакыт бирдиги көп колдонулат. Кышы-жазы менен "мыктап алты ай" даярданып, ат кара тил болгон мезгилде, кол салуулар, өч алуулар, кек алуулар, кыргын-сүргүндөргө жол ачылган. Табияттын айрым күтүлбөгөн кубанычтуу сый-белектери да ушул мезгилге дал келгени байкалат. Мисалы, Карача Аккуланы "ат кара тил болгондо, жаз ыраңы толгондо таап алгамын" [Каралаев, 2010: 241] десе, сексенге чыгып,

бала көрбөй зарлаган Акбалта “эл өөдөгө тартарда, ат кара тил мезгилде, төөнүн өркөчүнө байланган бала таап алдым” [Каралаев, 2010: 400] дейт.

Астрономиялык чен бирдиктер” деп аталган 4-бөлүмдө этноастрономиялык чен бирдиктерге түшүндүрмө берилет. “Планеталардын жүрүшүн так өздөштүрүп, Айдын фазасын түшүнүп, жылнаама түзүү – укмуштуудай керемет көрүнүш” деп айткан перс окумуштуусу Аль Рашидинин “жапайы көчмөндөрдүн” жогорку деңгээлдеги астрономиялык билимдерине таң калышы бекеринен эмес. Анткени тарыхта деңиз жээгинде жашаган элдер байыркы астрономдор катары саналып, ачык деңизде сүзүү аларды түнкү асмандагы жылдыздарды санап, жол болжолун алууга мажбурлаган деген көз караштар болгон. Мындай билим европалык астрономиянын негизин түзгөн. Бирок, көчүп-конгон жашоо образы көчмөндөрдөн да деңиз сүзүүчүлөрүнөн кем болбогон билимди талап кылган. Алардын мезгил, мейкиндик багытындагы “саякаты” деңиздегилерге салыштырмалуу бир топ узак болгон. Бул кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү ааламда таяна турган, багыт ала турган жападан-жалгыз туруктуу белгиси асман болгон. Анын ар бир кыймылын дыкат көзөмөлгө алып, тажрыйба топтошуп, тиричилигин табияттын ыңгайына карата жүргүзүп келишкен. Чындыгында эле байыркы кыргыздар асман “кодун” жандырып, тилмечсиз баарлашып, аны саат, компас жана календардык максатта пайдалана билишкен.

Айдын индоевропалык “moon” деген аталышынын уңгусу (me) “ченөө-өлчөө” деп которулат. Ал эми “mensura” деген латынча аталышы 1) ченөө; 2) өлчөм; 3) чоңдук, узундук, аралык, сан деп чечмеленет [Этимологический словарь русского языка, 1998: 19]. Д. Г. Ищук: “Ай лексемасы убакытты өлчөөчү алгачкы бирдик болуп эсептелет” деген [Зеленин, 1999: 64]. Демек, атына заты жарашкан Айдын байыркы мезгилдерден бери эле күн санагын жүргүзүүгө, айдын эсебин алууга негиз болгондугу бекеринен эмес. “Манас” эпосунан да асман чырактарынын ичинен табигый чен бирдигинин классикалык үлгүсү – Ай культунун нумеративдик репрезентанттары бай лексикалык-фразеологиялык катмарды түзөт: ай батканча, ай батканда, ай башы, ай мезгили болуптур, ай туяктай ж.б.

Кыргыздар убакытты жылдыздар кыймылына карап да аныкташкан. Алар көз жоосун алып суктандырган сулуулуктун эталону гана болбостон, антрополог Бернард Секонддун айтымында түнкү иш-аракеттерди баштоого уруксат берген сааттын, багыт алуучу компастын милдетин аткарган жана “асмандан жылдыз чаңыттап, козголгондо келейин” [*Каралаев, 2010:* 672] деп жылдыздарга карата жолугушуу мезгилин макулдашышкан. Жылдыздардын мындай кызматын эпостун саптары менен тастыктаса болот. Мисалы, “Жетиген жылдыз батканча, жетилип таң атканча” [Каралаев, 2010: 433] деп убакытты мерчемдесе, “Жетигенди бет алып, желе-жорто бастырып” [Каралаев, 2010: 543] узак сапарларда багытын аныкташкан. Кут жылдыз түндүккө багыттаса, Алтын казык жолун табууга көмөктөшкөн. Ак жылдыз үрөн себүү мезгилин “айтып берсе”, Үркөр жылдызына карап жыл мезгилин аныкташкан. Ал эми майя элдеринде Чолпон жылдызы “жерди ойготуучу

жылдыз,” “күндү алып келүүчү жылдыз” деп аталса, күн чыгардын алдында (койлорду жайытка айдап бара жатканда) же күн баткандан кийин (койлорду жайыттан айдап келгенден кийин) чыгарын байкаган кыргыздар бул жылдызды “койлордун пири” же “койчунун жылдызы» деп калышкан [Байбосунов, 1990: 21]. Бул жылдыз иран, түрк тилдеринде Чобан йулдызы делет. Кийин “чобан” сөзү кыргыз тилине “чабан” түрүндө кабыл алынып, ал “кой баккан киши” маанисин берип калган [Сейдакматов, 2004: 92].

“Манас” эпосундагы “таң” лексемасына байланышкан мисалдарды хронологиялык тартипке келтирип, таң атуу процессин логикалык мүнөздө берсек, төмөнкүдөй поэтикалык картина түзүлөт:

1)Асмандан жылдыз биринде п, таң каракчы билинип [Каралаев, 2010: 536]. Таң каракчысы – таң атардын алдындагы караңгылык. Илгери кыргыздар жана алтайлыктар караңгыны каракчы дешкен [Карасаев, 1995: 400]. Таң каракчы – деген сөз менен бирдикте көпчүлүк говорлордо мунун үрүң-бараң деген синоними колдонулат. “Үрүң” компоненти байыркы түрк сөзү “ак”, “жарык” дегенди туюндурат, ал эми “бараң” монголдун “кара”, “караңгы” маанисиндеги сөзүнөн алынган. Жалпылап айтканда, үрүң-бараңда деп эртең мененки жарык менен караңгы ажырай элек мезгил туюнтулат [Акматалиев, 2013, 424].

2)Таң куланөөк болгондо, дааратына камынып [Каралаев, 2010: 608].Таң куланөөк – Талас, Ысык-Көл, Нарын говорлорунда айтылат. Ал эми таң апак-шапак болгондо дегени көбүнчө Ош говорунда колдонулат. Апак-шапак сөзүнүн компоненти араб тилинен кирген “апак”, “уфук” – горизонт, көк жээк, “шапак”, “шафак” – кызгылт жээк дегенди түшүндүрөт. Б.а., “апак”, “шафак” күн чыгардагы кызыл белги [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969: 14].

3)Супа садык чалганда, таң дүмпөйүп калганда [Каралаев, 2010: 24].Таң супасы, таң дүмпөйүү – таңдын жарыгы, таңдын дык (ык) салганы. Саптардагы супа садык дегени “субхи садык” деген араб сөздөрү. “Субхи” “тан, “садык” – “чыныгы”. Демек, “чыныгы таң” [Карасаев, 1995: 409].

4)Күн батышка төгүлүп, таң кылайып сөгүлүп [Каралаев, 2010: 608]– таң кылаюу, жарык тартуу, таң агаруу. Демек, чыгыштан кылайып таң атып келе жаткандагы учур [Карасаев, 1995: 400].

5)Таң кашкайып сүргөндө, жерге жарык тийгенде [Каралаев, 2010: 636] – таң аппак атуу. Бул эпикалык сүрөттөөлөрдөн ата-бабаларыбыздын таңга байланышкан лексемаларын толук кездештирүүгө болот.

Таң артынан тирүүлүктүн нурун чачып, күндүн мурду көрүнгөндөн күн батканга чейинки мезгил мыйзамдарына турмуш-тиричилигин ылайыктай билген. Ага байланыштуу Күндүн абалына карай убакытты аныктаган бир катар тилдик бирдиктер жаралган. Изилдөөчү А.Байбосунов “Донаучные представления киргизов о природе”аттуу эмгегинде сутка өлчөмүн так сааттык эквиваленти менен берет” [Байбосунов, 1990: 38]. Алардын көпчүлүгү күн кыймылына байланыштуу болгон.

Бул тилдик бирдиктерди көчмөн империяларынын философиялык, астрономиялык, экологиялык, маданий түшүнүктөрүнүн бирдиктүү

Кодексине айланган боз үй менен байланышта талдоого болот. Ал кичинекей космостун, мезгил-мейкиндикти аныктоочу маркердин, үй-бүлөлүк «планетарийдин», түндүгү «телескоптун», ал эми ууктары «циферблаттын» кызматын аткарган.

Убакыт-мейкиндиктин ыргагы да, динамизми да боз үйдүн чыгыш тарапты көздөй багытталгандыгына байланыштуу. Эшик-босогодон баштап, төргө чейин чыгыш-батыш сызыгында убакыт-мейкиндиктин диагоналы өтөт. Адамзат агымы да күндүн агымына окшош, ал чыгыштан батышка карай жол тарткандай, үй-бүлөнүн эң улуу мүчөсү каза болгондо, төрдөгү орун бошотулуп, бүт жамаатта жылышуу болуп, ылдый жагына социумдун бир мүчөсү кошулат. Бул учурда адамдын жашоо тартиби космостун тартибине ылайык жүрөт деген түшүнүк жаралат.

Ар үй-бүлөнүн боз үйү болгон. Боз үйдүн түндүгү түнкүсүн Айдын, жылдыздардын кыймылына байкоо жүргүзүүгө эң сонун шарт түзгөн. Натыйжада үй-бүлөлүк “планетарий” – боз үйдүн күн өлчөгүч “телескобу” – түндүгүнөн күндүн кыскаруу, узаруу кыймылын аспапсыз так эсептей алышкан. Күн эсепчилигинде күндүн тийген мерчемдерине басым коюлган. Бир күндүк убакытты батыш жагындагы тоого күндүн тийүүсүн карап туруп боолголошкон. Ууктар сааттын циферблаты катары колдонулган [Цыбульский, 1982: 98]. Эмгектеги салыштырмалуу так сааттар окумуштуу У. Ж. Камбаралиеванын эмгегине таянып берилди [Камбаралиева, 2013: 86].

“**Курактык-психологиялык санак бирдиктери”** аттуу 5-бөлүмдө ата-бабалардын адамдын психологиялык, жаш курактык өзгөчөлүктөрү тууралуу билим, көндүмдөрү талдоого алынган. Салттуу маданияттагы жаш курактык категорияга бөлүү иш-аракети адам баласынын физикалык, физиологиялык, психикалык, коомдук белгилерине таянган эмпирикалык билимдеринин жыйынтыгы экендигинде шек жок.

“Манас” эпосунда адамдын жаш курагын туюндурган төмөнкүдөй мисалдарды табууга болот: ***балтыр бешик, сары ооз бала, жарым жаш, балапан жүнү жете элек, боортоктогон жаш бала, борбуюн көтөрүп калганда, боконо сөөгү ката элек, эселек, чыбыктай чырпык балдар, чыт курсак балдар, өрүмгө чачы жете элек ж.б.***

Боортокто – “боор жагы жерге тийген абалда жатуу” деген маанини туюндурган сөз боор+ток+то формаларынан турат [Сейдакматов, 2004: 59]. Бул түшүндүрмөдөн туш тарапка тентинткен талоондо Каракандын балдары “боортоктоп баспай жаш калган, болбой баары мас калган” [Каралаев, 2010: 239], б.а., боорун жерден көтөрө элек, жаш болгон десе болот. Буга удаа ушундай эле маниге ээ ***борбуюн жерден көтөрө элек*** сөзүн талдасак, К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” борбуй сөзү “пах” (чуурай) делип которулуп, “бото борбуй, буура сан” деген мисал келтирилген [Юдахин, 2012: 60]. Ал эми “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” жука чуурай, чат болуп түшүндүрүлгөн [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969: 64]. Башка түрк тилдеринде борбуй сөзү “сан, шыйрак” маанисин берет. “Борбуй” сөзү кыргыз тилине монгол тилинен келип кирген деген пикирди кубаттоого

болот” – деп жазат К.Сейдакматов [Сейдакматов, 2004: 60]. Ал эми К. Карасаев “Накыл сөздөр” деген эмгегинде “борбуюн көтөрүү” баланын жаңыдан телчигип, туруп баса баштаган кези деп чечмеленет. Бүгүнкү күндө борбуй сөзү курсак жана балтырды билдирип калган, – дейт [Карасаев, 1995: 94]. “Манас” эпосунун (СКВ) аягындагы “Айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсүндө” да борбуй сөзүнө “чандыр, жука чурай; өтмө мааниде боор, көкүрөк, борбуюн көтөрүү – боорун көтөрүү, эрезеге жетүү” деген түшүндүрмө берилет [Каралаев, 2010: 700]. Демек, чыгармадагы борбуюн көтөрө элек дегени – боорун жерден көтөрө элек курактыч чагылдырган тилдик бирдик деген бүтүм чыгарууга болот.

Кыз баланын жаш курагын аныктоочу бирдиктердин бири чач болуп саналат. 2-3 жашка чыккан кыздардын чачын алганда, төбө чачын «айдар чач» деп калтырып коюшкан. Улам чач кошо беришип, кыз 4-5 жашка келгенде, анын чачы колго кирип калган, бирок узун болуп өрүлбөйт. Бул курактыч *чачы өрүмгө келе элек* деп сыпатташкан.

Жашы чоңоюп, чачы өскөн сайын тал-талдап өрүшүп, чачы беш өрүмгө жеткенде беш көкүл кыз деп аталган. Беш көкүл кыз – бул бой тартып, өз боюн өзү түзөп калган кез. Согуштук эпизоддор жыш орун алган «Манас» эпосунда да Молто кандан тарта бардык кыргын-сүргүндөрдө тал чыбыктай ийилген беш көкүлдүү кыздардын олжого кеткендиги тууралуу малыматтар бар: “*Ургаачыдан узду алды, беш көкүлдүү кызды алды”[Каралаев, 2010: 20]*. Ниети бузук, арам ойлуулардын болсун, ынтымак, биримдикти көздөгөн адамдардын болсун “*Беш көкүлдүү кызына,куда болуп, мал айдап,кол куушуруп, май чайнап, бет көрүшүп тарталы [Каралаев, 2010: 315]*деп көзүн күйгүзүп, сугун арттырганы да белгилүү. Демек, аруулуктун, жалындаган жаштыктын, үлбүрөгөн уяңдыктын, эне сүтү оозунан кете элек балалыктын уюткусун дене боюна сиңирген беш көкүл кыздар көп чатактын “тутантуучусу” да, тартуу-белектин эң сыйлуусу катары “тутанган отту” “өчүрүүчү” да болуп келген. Бара-бара чач коюуланып өскөн сайын өрүмдөрдүн саны көбөйүп отуруп, кырк өрүмгө жеткен. Кырк өрүм – кыз курактын бүтүшү. Ал келиндик доорго кадам таштоого, колукту болууга мезгил жетти дегенди айгинелеген.

Кийимдердин тигилүү өзгөчөлүгү гана эмес, андагы түстөр да маанилүү ойду туюндурган. Окумуштуу П. А. Флоренский белгилегендей: «Салттуу маданиятта түстөр белгилүү бир абалды айгинелөөчү маркер. Аларды жаш курак менен байланышта кароо идеясы И. Гетеге таандык [Месяц, 2012: 38].

Түстөрдүн мындай символдук белгиси кыргыз калпагында да чагылдырылган. Ар бир түс өз алдынча күчкө ээ дешет [Базыма, 2005: 108]. Жашыл түс – үмүттүн, эркиндиктин (турмуш кура элек, турмуш коомутун салына элек, башы бош), кубанычтын, чыгыштын, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн түсү. Ага ылайык кыргыздар уул баласы балагатка жеткенге чейин кыюусу жашыл калпак кийгизишкен. Балагатка толгон мезгилде жашыл кыюусу бар калпак кызыл менен жээктелген калпакка алмаштырылган. Ал түштүктүн, улуу күндүн, оргуштаган оттун, жашоо өзөгү – кандын, айрым элдерде

сүйүүнүн, аруулуктун, никенин символу [Сейдакматов, 2004: 75]. Ал эми полинезия элдеринде кызыл «сүйүктүү» сөзүнүн синономи катары да колдонулат. Ошондуктан баралына толуп, бойго жеткен курактагылар кызыл түстүү кийимдерди кийишкен.

Жигит үйлөнүп, өзүнчө үй-жай күткөндө кыюусу кара калпак кийгизишкен. Кара түс – түндүк тараптын, тынчтыктын, токтолуунун, Жердин, башкача айтканда, азык берүүчү, багуучу элементтин, аны менен катар өлүмдүн, кайгы-капанын түсү. Кара кыюу жигиттин үй-жайы бар экендигин, жигит ак-карасы аралаш турмуш шарына кошулганын баяндаган.

Үчүнчү баптан алынган тыянактар. Чен-өлчөм бирдиктери ар түрдүү коммуникативдик кырдаалдарда акыл-ой өндүрүмүнүн түрдүү гаммасын чагылдырат.

ЖЫЙЫНТЫК

Диссертациялык изилдөөнүн **жыйынтыгында** негизги теориялык жана практикалык жыйынтыктар, ошондой эле бул багыттагы мындан кийинки изилдөөлөрдүн жолдорун жана перспективаларын бердик. “Манас” эпосунун мисалында сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн этнолингвистикалык өңүттө иликтөө жүргүзүлдү. Изилдөө иши төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрсөттү:

1) жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн маселелерине арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалы аныкталды;

2)сандар дүйнө таанымдын негизги куралы катары талданды;

3)көркөм чыгармаларда сан-өлчөм бирдиктеринин колдонулушунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын аныкталды;

4)эпикалык сан-өлчөм бирдиктерине функционалдык мүнөздөмө берилди;

5)жалпы адамзаттык жана улуттук маданий маалыматтардын негизинде сандык (үч, төрт, жети, тогуз, кырк) жана чен-өлчөмдүк (соматикалык, иппологиялык, астрономиялык, курактык-психологиялык) түшүнүктөрдүн тарыхый-семантикалык, этимологиялык мааниси чечмеленди.

Диссертациялык темага тиешелүү жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Касымбекова , Н.Ж. Сан-өлчөм түшүнүгү илимий рефлексиянын предмети катары [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы, 2014. – №1(27). –102-105- бб.
2. Касымбекова, Н.Ж. Дене мүчөлөрүнүн чен-өлчөм бирдиги катары берилиши [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш, 2014. –88-91-бб.
3. Касымбекова, Н.Ж. “Манас” эпосу – этносоциалдык эс тутумдун үлгүсү [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // “Салттык педагогикалык маданият жана балдар дүйнөсү” VIII республикалык илимий-практикалык симпозиумдун жыйнагы, 2017. –134-139 бб.
4. Касымбекова, Н.Ж. Жети атаңдын кимин бил (Жакын туугандардын никелешүүсү) [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // “Заманбап педагогикалык

билим берүүнүн жана илимдин теориялык жана методологиялык көйгөйлөрү” IX эл аралык илимий-практикалык симпозиумдун жыйнагы, 2018. –194-196 бб.
5. Касымбекова, Н.Ж. Улуттук кийимдер – семиотикалык казынанын бирдиги [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Республикалык илимий-теориялык журнал, 2018, №4. –178-182 бб.
6. Касымбекова, Н.Ж. Үч саны жана анын сакралдык мааниси [Текст] / Н.Ж.Касымбекова//Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Республикалык илимий-теориялык журнал, 2018, №4. –209-212 бб.
7. Касымбекова, Н.Ж. Числовые модели как фрагмент мировоззрения [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Вестник науки и образования. Научно-методический журнал, 2018, №6 (42), с. 71-74.
8. Касымбекова, Н.Ж. Төрт санынын лексико-семантикалык маанилери [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2018, атайын чыгарылыш, -123-128 бб.
9. Касымбекова, Н.Ж. Боз үй – мезгил-мейкиндик континуумда [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Казак улуттук кыздар педагогикалык университетинин жарчысы, 2019, атайын чыгарылыш, -19-21-бб.
10. Касымбекова, Н.Ж. Астрономические знания древних кыргызов [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Бюллетень науки и практики, №1, 2020, с.363-366.
11. Касымбекова, Н.Ж. Лингвокультурные особенности числа семь [Текст] / Н.Ж.Касымбекова //Бюллетень науки и практики, №1, 2020, с.401-406.
12. Касымбекова, Н.Ж. Салттуу оюндардын этимологиясы, окшоштук, айырмачылыктары [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // IX эл аралык түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары симпозиумунун жыйнагы, 2020. -230-235-бб.
13. Касымбекова, Н.Ж. Кырк санынын концептуалдык үлгүсү [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Известия вузов Кыргызстана, 2020, № 3. -192-195-бб.
14. Касымбекова, Н.Ж. “Манас” эпосундагы нумеративдер [Текст] / Н.Ж.Касымбекова // Известия вузов Кыргызстана, 2020, № 3. -188-191-бб.

Касымбекова Нурида Жумагуловнанын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Манас” эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүн этнолингвистикалык интерпретациялоо” аттуу темадагы диссертациялык эмгегинин РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *сан-өлчөм түшүнүктөрү, коомдук эс тутум, чен бирдиктери, антропоборбордук үлгү, сандык символика.*

Иштин объектиси – “Манас” эпосундагы (СКВ) сан-өлчөмгө тиешелүү тилдик фактылык материалдар, лексикалык бирдиктер.

Изилдөөнүн предмети – “Манас” эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн тилдик белгилери, лексикалык-семантикалык, тематикалык топтору, аткарган функциясы.

Изилдөөнүн максаты: “Манас” эпосундагы сан-өлчөм түшүнүктөрүн лексикалык-семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүү, этнолингвистикалык мүнөзүн аныктоо.

Изилдөө методдору катары сыпаттама, топтоо, системалаштыруу, структуралык анализ, синтез, моделдештирүү ж.б. методдор пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

1) жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн маселелерине арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалы аныкталды;

2) сандар дүйнө таанымдын негизги куралы катары талданды;

3) көркөм чыгармаларда сан-өлчөм бирдиктеринин колдонулушунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана тенденцияларын аныкталды;

4) эпикалык сан-өлчөм бирдиктерине функционалдык мүнөздөмө берилди;

5) жалпы адамзаттык жана улуттук маданий маалыматтардын негизинде сандык (үч, төрт, жети, тогуз, кырк) жана чен-өлчөмдүк (соматикалык, иппологиялык, астрономиялык, курактык-психологиялык) түшүнүктөрдүн тарыхый-семантикалык, этимологиялык мааниси чечмеленди.

Колдонулуу чөйрөсү: Изилдөөдөгү негизги табылгаларды, изилдөө ишинин жыйынтыктарын жогорку окуу жайларындагы филологиялык предметтерди окутууда материал катары колдонууга болот жана жогорку, орто окуу жайларында, орто мектептерде кыргыз тилин окутууда, окуу китептерин түзүүдө жана которуу иштеринде пайдаланууга болот.